
**ՄՅՈՒՆՅԱՑ ՄԵԾ ԱՆԱՊԱՏԸ ԵՎ ՀԱՅ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿՅԱՆՔԻ
ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ**

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Բան. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ

Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային ծանր վիճակը, որն առաջացել էր թուրք-պարսկական վայրագությունների հետևանքով, չի ընկճել հայ ժողովրդի առաջադեմ մտածողներին, որոնց ջանքերով 1610 թվականին Տաթևի մոտ բացվում է Սյունյաց Մեծ անապատը, որին Մ.Չանյանցը նվիրում է իր պատմության մի հատվածը: Սյունյաց Մեծ անապատի կատարած դերին անդրադարձ ունի պատմաբան Լեոն: Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադրումը Մանուկ Աբեղյանը կոչել է գրականության նորոգում: Իրավացի է Մ.Աբեղյանը, որ Սյունյաց Մեծ անապատի երևան գալը համարում է Հայաստանի հոգևոր կյանքի վերածնունդ:

Բանալի բառեր - Սյունյաց Մեծ անապատ, Առաքել Դավրիժեցի, Ներսես Մոկացի, ներբողյան, լուսավորություն, վերածնունդ, հոգևոր:

Սյունյաց աշխարհը եզակի դեր է կատարել Հայաստանի պատմության մեջ թե՛ ազգային-ազատագրական ոգու և թե՛ կրթամշակութային առումով:

Մաշտոցյան գրերից հետո Սյունյաց աշխարհում բացվում են մեծաքանակ դպրոցներ: Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորչական գործունեությանը մեծապես նպաստեց Վասակ Սյունեցին, որին մեծ գովեստով բնութագրում է հայ գրերի գյուտի պատմության հեղինակը՝ Կորյուն վարդապետը. «Այն ժամանակ Աստված տվեց, որ Սյունիքի իշխանության գլուխն անցավ քաջ Սիսական Վասակը՝ իսելացի ու հանճարեղ և կանխագետ, աստվածային իմաստության շնորհքով

օժտված մի մարդ: Նա շատ նպաստեց Ավետարանի քարոզության գործին»:³²

Արդեն հինգերորդ դարի պատմագրության մեջ Սյունյաց աշխարհը ներկայացվում է որպես կրթության ու լուսավորության կենտրոն: Այդ մասին վկայում է հայ պատմագրության գագաթը՝ Մովսես Խորենացին: Նա խոսում է Հայոց հին թագավորների բոլոր գործերի մասին՝ սկսած Արգարից մինչև Երվանդ: Եվ ասում է, թե դրանց մասին գրվածներն իր աչքով տեսել է Եղեսիայի դիվանում: Միաժամանակ հիշեցնում է, թե Մեսրոպ Մաշտոցը թարգմանել է տվել Եվսեբիոս Կեսարացու եկեղեցական պատմությունը, և այդ թարգմանությունը գտնվում է Գեղարքունիքում՝ Սյունյաց գավառում:³³

Վեցերորդ դարը հայագիտության մեջ համարվել է «ամուլ», սակայն Ստեփանոս Օրբելյանը այդ դարի նշանավոր պատմիչ է համարում Պետրոս Սյունեցուն, որի պատմության մի դրվագը՝ կապված Սյունեցի Բաբելի և հսկա Հոնագուրի մենամարտի հետ, օգտագործել է յոթերորդ դարի պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին իր «Աղվանից աշխարհի պատմության» մեջ:³⁴ Այս դրվագը և փաստը խիստ կարևորել է Մանուկ Աբեղյանն իր «Հայոց հին գրականության պատմության» մեջ:³⁵ Ստեփանոս Սյունեցու պատմությունը հիմա, ցավոք, կորած է, սակայն XIII և XIV դարերում այն դեռ հայ հոգևորականների սիրելի գրքերից էր, որովհետև Պետրոս պատմիչի մասին առավել հանգամանալի խոսում է Ստեփանոս Օրբելյանը «Սյունիքի պատմություն» կոթողային երկում:³⁶

Եվրոպացի հայագետները VIII դարի Հայաստանի ամենանշանավոր լուսավորչական կենտրոնը համարում էին Սյունյաց աշխարհը: Ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր Սեն-

³² [9,109]:

³³ [12,137]:

³⁴ [11,109-110]:

³⁵ [2,446]:

³⁶ [14,87-88]:

Մարտենը 1818-ին Փարիզում տպագրած «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» երկի առաջին հատորի նախաբանում գրում է. «Ութերորդ դարի սկզբին Հայոց եկեղեցու բարձրաստիճան ու շատ երևելի հոգևորականներից Ստեփանոսը՝ Սյունիքի արքեպիսկոպոսը, որը հունարեն էր սովորել Կոստանդնուպոլսում, թարգմանեց սուրբ Գրիգոր Նյուսացուն և այլ գրքեր: Հակումը, որ հայերն ունեին դեպի հունական մատենագրությունը, պահպանվեց հաջորդ դարերում. այդ ապացուցում են նոր դարերի գրողների տարբեր ժանրերով կատարած թարգմանությունները, որոնց թվարկումը չափազանց երկար կլինի»:³⁷

Բավական է հիշել, որ միջնադարյան Հայաստանի ամենանշանավոր երկու համալսարանները՝ Գլաձորի և Տաթևի, գործել են Սյունյաց աշխարհում:³⁸

Այս ամենի մասին փաստահարուստ ու գիտական վերլուծությամբ խոսել է մեծն Ղևոնդ Ալիշանը իր «Միսական» աշխատության մեջ: Առաքել Դավրիժեցին, որի «Պատմությունն» ընդգրկում է 1602-1662 թթ. ընկած ժամանակահատվածը, երբ Հայաստանը կորցրել էր նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը և գտնվում էր թուրք-պարսկական լծի տակ: Պատմության գիտական արժեքն առավել է շեշտվում, երբ հայագետը գիտակցում է, որ այն ստեղծվել է անկողմնակալ, հայրենասեր մատենագրի կողմից, որը հիանալի շարունակել է հայ դասական պատմագրության լավագույն ավանդույթները:

Առաքել Դավրիժեցին ականատեսն էր Շահ Աբասի կազմակերպած հայերի բռնի արտագաղթին, երկրի ամայացմանը, ջալալիների հարձակումներին:

Պատմության մեջ կարևոր փաստեր կան Տաթևի մոտ բացված Սյունյաց Մեծ անապատի մասին, որը դարձավ XVII դարի ողջ Հայաստանի հոգևոր վերածննդի կենտրոնը:

³⁷ [7,32]:

³⁸ [15, 214-216, 992-993]:

Հենվելով Առաքել Դավրիժեցու «Պատմության» վրա՝ Միքայել Չամչանցը իր «Հայոց պատմության» երրորդ գրքում նկարագրում է Շահ Աբասի բռնի արտագաղթից հետո Մեծ Հայքում սկսված սարսափելի սովը, որը հատկապես սաստկացավ 1607-ին:³⁹

Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային ծանր վիճակը, որն առաջացել էր թուրք-պարսկական վայրագությունների հետևանքով, չի ընկճել հայ ժողովրդի առաջադեմ մտածողներին, որոնց ջանքերով 1610 թվականին Տաթևի մոտ բացվում է Սյունյաց Մեծ անապատը, որին Մ.Չամչանցը նվիրում է իր պատմության մի հատվածը հետևյալ խորագրով. «Յաղագս շինութեան վանորէից և նորոգութիւն կրօնական և կարգաց յաշխարհին Սիւնեաց և յայլ տեղիս ի Սարգսէ եպիսկոպոսէ և աշակերտաց նորա»:⁴⁰

Սյունյաց Մեծ անապատի կատարած դերին անդրադարձ ունի պատմաբան Լեոն: Նրա կարծիքով հայերի մեջ «Նույն ցեղային բնագորը խոսեց և 17-րդ դարի սկզբին՝ ամենուրեք տարածված ավերակների մեջ: Մասնավոր մարդիկ, մի քանի անհատներ, մտածում են ինչպես իրենց ժամանակի հարագատ որդիներ և համոզվում, որ փրկությունը հին և մոռացված անապատականության վերականգնման մեջ է»:⁴¹

Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադրումը Մանուկ Աբեղյանը կոչել է գրականության նորոգում:⁴²

Սյունյաց Մեծ անապատի կատարած դերի մասին առավել սկզբնաղբյուրային արժեք ունի անապատի նշանավոր անդամ, բանաստեղծ և փիլիսոփա Ներսես Մոկացին, որը Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին նվիրել է պատմական ու գրական նշանակալի արժեքներ ունեցող ներբողյան:

³⁹ [10,559]:

⁴⁰ [10,562]:

⁴¹ [8,267]:

⁴² [1,511]:

Ներսես Մոկացու մասին Լեոն գրում է. «Ներսես վարդապետ Մոկացին ներկայանում է իբրև մեկը 17-րդ դարի գրական վերածնության եռանդոտ և վաստակավոր ռահվիրաներից... Ինչ որ մենք ունենք նրանից մի ոտանավոր գրություն է, մի ներբողյան, նվիրված Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին: Գրվածքը, ինչպես վայել է այդպիսի մի գործչին, մաքուր գրաբար լեզվով է, վայելուչ և ճաշակավոր շարադրություն: Հեղինակը երևան է հանում խոր ծանոթություն հայ հին գրականության հետ և առհասարակ մի լավատեղյակ ու զարգացած մարդու տպավորություն է թողնում: Նրա համառոտ աշխատության մեջ կան պատմական արժեքավոր նյութեր ևս, որոնք զանցառության են մատնված ուրիշ ժամանակագիրների կողմից»:⁴³

Սա, հիրավի, ճշմարիտ գնահատական է, որ պատմաբանը տվել է Ներսես Մոկացու ներբողյանին, որի ամբողջական վերնագիրն է «Ներբողեան գովեստի չորեցունց արանցն, որք եղեն սկիզբն անապատի կարգիլ յազգս մեր»:⁴⁴

Մեծ Հայքի գրական կյանքի առաջին վերանորոգիչներն էին Սարգիս Ամբերդցին և Կիրակոս Տրապիզոնցին, ինչպես նաև Պողոս Մոկացի վարդապետը, որոնք Մելիք Հայկազնի օգնությամբ XVII դարի սկզբին Տաթևի մոտ հիմնեցին Սյունյաց Մեծ անապատը:

Ահա այս չորս նշանավոր անձանց և հայ կյանքի համար մի այսքան նշանակալից երևույթի է նվիրել Ներսես Մոկացին իր վերոհիշյալ ներբողյանը:

Ղևոնդ Ալիշանը հիացմունքով է խոսում Ներսես Մոկացու այս ներբողյանի մասին իր «Հայապատում» աշխատության մեջ՝ ասելով, թե այն գրված է լավագույն տաղաչափությամբ և արժանի է գովեստի:

Լեոյին ծանոթ է ներբողյանի որոշ չափով պակասավոր օրինակը, որն Ալիշանը տպագրել է «Հայապատում» աշխատության

⁴³ [8,362]:

⁴⁴ [13,44]:

մեջ: Ալիշանը ներբողյանը վերլուծության է ենթարկել «Միսական» աշխատության մեջ՝ որոշ հատվածների մեջբերումներ կատարելով:⁴⁵

Ներսես Մոկացու պատմական այս ներբողյանը գրվել է Սյունյաց Մեծ անապատում և ունեցել է պատվիրատու. դա եղել է Փիլիպոս դպիրը՝ հետագայում Հայոց եկեղեցու կաթողիկոս Փիլիպոս Աղբակեցին, որն այդ ժամանակ ուսանում էր Սյունյաց Մեծ անապատում.

Փոքրիկ Փիլիպոս դպիր՝
 Փափագող բանիս տաղական,
 Զայս խնդիր արար, թէ ասա՛
 Յիշատակ, որ ողորմի տան:⁴⁶

Փիլիպոս Աղբակեցին (Հայոց կաթողիկոս 1632-1655), որն աշակերտել է Մովսես Գ Տաթևացուն, կաթողիկոսական պաշտոնում ընտրվել է վերջինիս մահվանից հետո: Նրանք երկուսն էլ եղել են Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնական անդամներից և մեծ նպաստ են բերել Հայաստանում վանական կրթությունը զարգացնելու գործում:⁴⁷ Զմոռանանք նաև, որ Փիլիպոս Աղբակեցին մեկենասն էր իր աշակերտ Առաքել Դավրիժեցու Պատմության: Այդ պատմությունը Ամստերդամում 1669-ին հրատարակեց Ոսկան Երևանցին, և Դավրիժեցին առաջին հայ պատմիչն է, որի կենդանության ժամանակ տպագրվեց նրա հեղինակած պատմությունը:

Ներսես Մոկացու Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին նվիրված ներբողյանի սկիզբը համակված է մի կենսուրախ տրամադրությամբ, որով հեղինակը դիմում է իր ունկնդիրներին՝ ցանկանալով պատմել այն դեպքերի մասին, որոնց ինքը տեղյակ է, ինչպես նաև այն մարդկանց մասին, որոնք եղան «պարծանաց տեղի և կայան»: Դա կարևոր է հատկապես իր բացառիկությամբ՝ որպես

⁴⁵ [3, 248-249] :

⁴⁶ [13,63]:

⁴⁷ [4,208]:

ուրախ և շինարարական ստեղծագործ աշխատանքի գովք, մի բան, որն այնքան պակաս էր այն դարերում.

Ականջ ունողացող ասեմ,
 Ունկն դիք բանիս միաբան,
 Լսէք, փափագող լերուք,
 Ծարաւի բաժակիս արբման,
 Զի սիրոյ սեղան կազմեմ
 Եւ կոչեմ զձեզ ի խրախարան,
 Կայթելով ծափըս հարէք
 Ի լսել զճառս երանական:
 Զի թէ մեք յետնեալ գտաք
 Եւ չեղաք արժան գովութեան,
 Սակայն մերայինքս եղեն
 Պարծանաց տեղի և կայան:⁴⁸

Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներից էր Մելիք Հայկազնը՝ մի քաջարի զորական, որը Շահ Աբասի սիրելի զորավարներից էր և հովանավորում էր կրթական այդ հաստատության խաղաղ կյանքն ու գործունեությունը: Նա անապատի չորս սյուներից մեկն էր:

Բանաստեղծը Սյունյաց Մեծ անապատի չորս հիմնադիրներին համեմատում է դրախտի չորս գետերի, չորս ավետարանիչների և Հին կտակարանի Եզեկիելի տեսիլի չորս դեմքերի հետ:

Մելիք Հայկազնը աչքի էր ընկել օսմանցիների դեմ մղված մարտերում և որպես վարձատրություն ստացել էր Սյունիքի իշխանությունը:⁴⁹

Այս իմաստունն ու քաջարի մարդուն բանաստեղծը բնութագրում է ամենից ավելի՝ քաջ գիտակցելով նրա հզոր ներգործուն ուժը Սյունյաց Մեծ անապատը շեն պահելու գործում.

Անապատի սին լինէր

⁴⁸ [13,45]:

⁴⁹ [6,80]:

և գրգէր գթով հայրական,
Մինչ յիշխանութեան միջին
ջանք դներ անապատական:⁵⁰

Ներսէս Մոկացու ներբողյանը նաև հայրենասիրական ստեղծագործություն է, և այդ իրողությունն արտահայտված է հենց Մելիք Հայկազնի կերպարում:

Պատահական չէ, որ Մելիք Հայկազնը համեմատվում է Մովսէս Խորենացու ամենասիրելի հայ թագավորի կերպարի՝ Տիգրան Երվանդյանի հետ, որը և՛ գեղեցիկ էր, և՛ քաջ, և՛ իմաստուն, և՛ հզոր.

Հախնազար հայրըն նորա
Յորջորջեալ գնա սեռական,
Հայկազն անուանէր գնա՝
Նմանիլ Հայկազնին Տիգրան,
Որ յունաց յաղթող գտաւ
Եւ սկիւթացոց հիւսիսական:⁵¹

Հեղինակը նկարագրում է, որ Մելիք Հայկազնը ուներ արքայական ձև, պերճ, հսկայական մարմին, վայելչական տեսք և դյուցազնական պատկեր: Նա հերոսին պատկերում է իր բոլոր զենքերով զրահավորված, վարժված, նժույզի վրա նստած, թշնամիներին սարսափահար անելիս.

Ի շահատակել զինուցն
Ահրնկէց լինէր նա մարդկան
Եւ ի խիզախելն ուժգին
Բեկանէր նա զիւր դիմակայն:
Յարշաւելն երիվարին՝
Կրթածու և վարժողական,
Դափր հատանէլ դաշտին,
Դողացուցանէր զամենայն:
Դասք հրազէն հետևակաց

---

⁵⁰ [13,49]:

⁵¹ [13,47]:

Առաջի գնդակ ընթանան,
Զգուշութեամբ մեծաւ սպասեն
Հրամանին յոյժ խորհրդական...⁵²

Այս նկարագիրը միաժամանակ գնահատելի է նրանով, որ ազգային ոգու բարձրացման արտահայտություն է: Մելիք Հայկազնի կերպարը ժողովրդի ազատագրման համար ելած մարդու կերպար է՝ նման միջնադարյան գրականության մեջ կերտված հայրենասեր իրական-պատմական հերոսների կերպարներին:

Այս առումով նշված տողերը շարունակությունն են Գրիգոր Տղայի՝ Լևոն Բ իշխանին, Հովհաննես Թլկուրանցու՝ Լիպարիտ սպարապետին նվիրված գովքերին: Լուսավորության մեջ բանաստեղծը տեսնում է իր հայրենիքի ցանկալի ապագան: Դրա համար էլ նա փորձում է հոմերական երգերով գովաբանել Հայաստանի նոր և իմաստուն այրերին, որոնց շնորհիվ վաղուց փակված գրքերը նորից բացվեցին, և Հայոց վանական դպրոցների լապտերները վառվեցին:

Իրավացի է Մ.Աբեղյանը, որ Սյունյաց Մեծ անապատի երևան գալը համարում է Հայաստանի հոգևոր կյանքի վերածնունդ, որի նպատակն էր անցյալի հայ արժեքների հիման վրա օգտվել եվրոպական լուսավորությունից, որը մեր նոր գրականության համար նույն դերը պիտի խաղար, ինչ որ բյուզանդականը հայ հին գրականության համար:⁵³

Аэлита Долуханян, Великая обитель Сюника и возрождение армянской духовной жизни - Провинция Сюник сыграла исключительную роль в истории Армении, как в смысле национально-освободительного духа, так и в области образования и культуры.

Европейские арменоведы считают, что в VIII веке провинция Сюник была самым известным центром просвещения в Армении.

---

⁵² [13,48]:

⁵³ [1,546]:

Достаточно отметить, что два самых известных средневековых университетов Армении – Гладзор и Татев действовали в провинции Сюник. Все это было научно проанализировано, с привлечением богатого фактического материала, великим Гевондом Алишаном в его труде “Сисакан”.

В “Истории” Аракела Даврижеци приводятся важные факты о Великой Обители Сюника, которая в XVII веке стала центром духовной жизни всей Армении. Представляющая огромное историческое и литературное значение “Панегирик”, посвященный основателям Великой Обители Сюника, знаменитым членом этой Обители, поэтом и философом Нерсесом Мокаци, имеет ценность первоисточника о роли, сыгранной Великой Обители Сюника.

Aelita Dolukhanyan, The great hermitage of Siunik and the rebirth of Armenian spiritual life - The province of Syunik played a unique role in the history of Armenia, either in the aspect of national liberation spirit or in that of education and culture.

European armenologists considered that in the 8th century the province of Syunik was the most famous enlightenment center in Armenia.

It suffices to mention that the two most famous medieval universities of Armenia, those of Gladzor and Tathev functioned in the province of Syunik. All this was scientifically analyzed by the great Ghevond Alishan, bringing numerous facts in his work *Sisakan*.

In the *History* by Arakel Davrizhetsi important facts are cited about the Great Hermitage of Syunik which became the center of spiritual life of the entire Armenia in the 17th century. The *Ode* having significant historical and literary value and dedicated to the founders of the Great Hermitage of Syunik by poet and philosopher Nerses Mokatsi, a celebrated member of this Hermitage, has the importance of a firsthand source about the role played by the Great Hermitage of Siunik.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. *Արեղյան Մանուկ*, Երկեր, հ.Դ, Երևան, 1970
2. *Արեղյան Մանուկ*, Երկեր, հ.Գ, Երևան, 1968
3. *Ալիշան Ղևոնդ*, Սիսական, Երևան, 2009
4. *Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ*, Երևան, 2001
5. *Առաքել Դավրիժեցի*, Պատմություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1988
6. *Դոլուխանյան Աեղիտա*, Ներսես Մոկացի, Ս.Էջմիածին, 2009
7. *Դոլուխանյան Աեղիտա*, Սեն-Մարտենը ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր, Երևան, 2014
8. *Հեռ*, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հ.III, Երևան, 1969
9. *Կորյուն*, Վարք Մաշտոցի, Աշխարհաբար թարգմանություն ներածական ուսումնասիրությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով՝ Ս. Արեղյանի, Երևան, 1962
10. *Միքայել Չամչյանց*, Հայոց պատմություն, հ.3, Երևան, 1984
11. *Մովսես Կաղանկատվացի*, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983
12. *Մովսես Խորենացի*, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և մեկնաբանությունները Ստ.Մալխասյանցի, Երևան, 1981
13. *Ներսես Մոկացի*, Բանաստեղծություններ, Աշխատասիրությամբ Ա.Գ.Դոլուխանյանի, Երևան, 1975
14. *Ստեփանոս Օրբելյան*, Սյունիքի պատմություն, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա.Ա.Աբրահամյանի, Երևան, 1986
15. *Քրիստոնյա Հայաստան*, Հանրագիտարան, Երևան, 2002